

ОБМАН ЯК ДЕФЕКТ ВОЛІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**BLUFF LIKE A FAILURE OF INTENTION THROUGH
THE PRISM OF THEORY AND PRACTICE****Заборовський В.В.,***кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»***Попович Р.В.,***студентка юридичного факультету**ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

У статті досліджується правова природа правочинів, учинених під впливом обману. Обман розглядається як дефект волі й підстава недійсності правочину. Констатується оспорюваність такого правочину. Цей правочин може бути визнаний недійсним у разі звернення особи, яка вчинила правочин, до суду. З'ясовуються зміст поняття «обман», а також його особливості. Наводиться власне бачення цього поняття. Аналізуються основні ознаки обману. Констатується, що основною умовою обману є умисел. Умисел розглядається як феномен, який відрізняє правочини, учинені під впливом обману, від інших правочинів із дефектами волі. Зазначається, що обман може вчинятися в активній і пасивній формах. Аналізується судова практика з питань недійсності правочинів, учинених під впливом обману. Констатується важкість доведення факту обману потерпілою особою в суді.

Ключові слова: правочин, недійсність правочину, дефект волі, обман, умисел.

В статье исследуется правовая природа сделок, совершенных под влиянием обмана. Обман рассматривается как дефект воли и основание недействительности сделки. Констатируется оспариваемость такой сделки. Данная сделка может быть признана недействительной в случае обращения лица, совершившего сделку, в суд. Выясняются содержание понятия «обман», а также его особенности. Приводится собственное видение этого понятия. Анализируются основные признаки обмана. Констатируется, что основным условием обмана является умысел. Умысел рассматривается как феномен, который отличает сделки, совершенные под влиянием обмана, от других сделок с дефектами воли. Отмечается, что обман может совершаться в активной и пассивной формах. Анализируется судебная практика по вопросам недействительности сделок, совершенных под влиянием обмана. Констатируется тяжесть доказывания факта обмана потерпевшим лицом в суде.

Ключевые слова: сделка, недействительность сделки, дефект воли, обман, умысел.

The legal nature of transactions made under the influence of bluff is researched in this paper. Bluff like failure of intention and cause of invalidity of transaction is considered. The voidability of these transactions in court is stated. The meaning of concept "bluff" and its peculiarities are revealed. The main features are analyzed. Intent like main condition is stated. Intent like phenomenon which distinguishes the transactions made under the influence of bluff, of the other transactions with failure of intension is considered. Bluff may be done in the active and passive form. The judicial practice in questions of voidability of transactions made under the influence of bluff is analyzed. The difficulty of bringing of bluff fact is stated.

Key words: transaction, voidability of transaction, failure of intention, bluff, intent.

Актуальність теми. Проблеми такого феномена, як обман, є актуальними. Це виявляється в тому, що на сьогодні багато учасників цивільного обороту стикаються з учиненням правочинів під впливом обману як потерпіла сторона або як сторона, яка вводить в оману. Це суттєво впливає на розвиток «здорових» правовідносин між різними особами. Обман є одним із дефектів волі, який є підставою для визнання правочину недійсним. На сьогодні питання недійсності правочинів і, зокрема, правочинів, учинених під впливом обману, є досить дискусійними, так як дуже важко довести на практиці факт обману одного учасника правочину щодо іншого.

Актуальність теми виявляється й у тому, що на сьогодні мало наукових досліджень із питань недійсності правочинів, учинених під впливом обману. Видається необхідним розроблення науковцями методів і способів виявлення та доведення факту

обману, а також узагальнення й узгодження судової практики з цього питання.

Питання, пов'язані з обманом, були і є предметом дослідження багатьох науковців. Серед учених, які здійснювали дослідження в цій сфері, можна відмітити І.В. Давидову, О.І. Длугоша, О.С. Іоффе, Е.О. Коломійця, В.І. Крата, І.Б. Новицького, А.В. Пермякова та ін.

Метою статті є аналіз правової природи правочинів, учинених під впливом обману, визначення їхніх основних особливостей. Основним завданням є виокремлення основних ознак правочинів, учинених під впливом обману, та розкриття такого поняття, як «обман». Також автори ставлять перед собою завдання з'ясувати відмінності між обманом і помилкою.

Виклад основного матеріалу. Обман є досить дискусійною категорією на сьогодні, досить абстрактним, розмитим і мінливим поняттям. У цивільному праві обман розглядається як одна із підстав визна-

ння правочину недійсним і є видом дефекту волі при вчиненні відповідних правочинів.

Поняття обману з'явилося ще в римському праві. Римські вчені та законодавці розуміли обман так: навмисне введення в оману контрагента з метою спонукання до волевиявлення на шкоду власним майновим інтересам [1, с. 155]. Спочатку формалізм римського права не визнавав угоди, укладені під впливом обману, недійсними. Надання значення обману було викликано розвитком товарних відносин і діяльності преторів, а також об'єктивною необхідністю, зумовленою дотриманням вимог справедливості. Незважаючи на деякі поступки, наслідком обману було лише право на захист від позову, але не знищення угоди, крім того, посилання на обман у процесі використовувалася тільки тоді, коли відсутні інші способи захисту [2, с. 21]. Виходячи з цього, обман у давні часи не тягнув за собою таких наслідків, які наявні сьогодні.

Обман був об'єктом дослідження й відомих радянських цивілістів. Так, І.Б. Новицький визначає обман як поведінку, за допомогою якої одна особа викликає в іншій неправильне уявлення (уводить в оману), причому свідомо, а саме: особа, яка обманює, повинна розуміти, що це неправильне уявлення має вирішальне значення для іншої особи, тобто, якщо б не було обману, особа не уклала в угоду [3, с. 68]. На думку О.С. Юффе, обман є у випадках, коли учасник дво- або багатосторонньої угоди, а також особа, котра може отримати певні вигоди від укладання будь-ким односторонньої угоди, шляхом навмисного повідомлення неправдивих відомостей або умисного замовчування про дійсні факти спонукає іншу особу до укладання угоди [4, с. 295].

О.І. Длугош розуміє обман так: обман – це навмисне введення в оману однією зі сторін або третьою особою з відома цієї сторони, контрагента щодо природи правочину, прав та обов'язків сторін, таких властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність, або можливість використання за цільовим призначенням з метою укладення невігідного договору для останнього [5, с. 220].

Ураховуючи наведені вище визначення, можна сформулювати власне визначення такого феномена, як обман. На нашу думку, обман – це навмисні дії одного учасника правочину щодо іншого учасника правочину, які полягають у введенні в оману щодо істотних обставин правочину з певною метою. Це одна із підстав визнання правочину недійсним. Про обман можна говорити в разі такого випадку, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або замовчує їх існування. Отже, це поняття дійшло до нас ще з давніх часів і за свою історію практично не змінило своєї правової природи й до сьогодні.

Обман розглядається як дефект волі, оскільки внаслідок впливу іншої особи або осіб в учасника правочину формується неправильне уявлення про ті обставини правочину, які є суттєвими для цього виду правочинів.

Термін «обман» досить об'ємний і його максимальне розкриття можливо тільки через систему

характеристик притаманних йому ознак. До таких ознак зараховують: 1) уведення в оману або факт помилки; 2) несумлінність сторони, яка вводить в оману; 3) винуватцем обману повинен бути один із контрагентів, а не стороння особа; 4) шкода для обманутої сторони (невигідність угоди); 5) вирішальне значення обману як безпосередньої причини укладення договору [2, с. 21].

Відповідно до ст. 230 Цивільного Кодексу України (далі ЦК України), якщо одна зі сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин визнається судом недійсним [6].

З огляду на вказане, можна виділити низку ознак правочину, учиненого під впливом обману. По-перше, це правочин із дефектом волі, оскільки один або кілька учасників неправильно сприймають істотні обставини правочину. По-друге, внутрішня воля не збігається із волевиявленням. По-третє, таким правочинам завжди характерний умисел одного учасника правочину стосовно іншого щодо обставин правочину. По-четверте, цей правочин є оспорюваним, оскільки його недійсність може бути визнана лише в судовому порядку. По-п'яте, питання про недійсність правочину може бути порушено особою, яку ввели в оману, шляхом подання відповідної заяви до суду.

При аналізі обману як підстави визнання угоди недійсною звертає на себе увагу та обставина, що обман складається з двох складових: перша – повинно мати місце невідання особи або її неправильне уявлення щодо значущих елементів угоди, у тому числі й обставин, що знаходяться за її межами; друга – для кваліфікації обману необхідна наявність впливу на волю особи, котра укладає угоду, що хоча і зближує обман із примусом і погрозою, але, на відміну від останніх, воля особи, яка вчиняє угоду, несвідомо підкоряється волі особи, котра обманює [7, с. 132].

Правочини, учинені під впливом обману, мають суттєву особливість, яка відрізняє їх від інших видів. Такі правочини вчиняються внаслідок умисного введення в оману однією стороною іншої сторони. На відміну від обману, помилка має місце внаслідок власної волі, без стороннього впливу інших осіб. Правочин може бути визнаний учиненим під впливом обману у випадку навмисного цілеспрямованого введення іншої сторони в оману щодо фактів, які впливають на укладення правочину. Ознакою обману є умисел: особа знає про наявність чи відсутність певних обставин і про те, що друга сторона, якби володіла цією інформацією, не вступила б у правовідносини, невігідні для неї. Обман також має місце, якщо сторона заперечує наявність обставин, які можуть перешкодити вчиненню правочину, або якщо вона замовчує їх існування [8, с. 59]. При обмані сторона договору «навмисно» створює в іншій стороні неправильне уявлення про умови договору, навмисно вводить її в неправильне уявлення про договір, про його умови, у тому числі несуттєві. Якби інша сторона знала б при укладенні договору, що пропонувані умови є облудними й не відповідають її намірам, то вона не уклала б такого договору.

Обман учиняється для того, щоб ввести в оману інших осіб за допомогою брехні, замовчування, свідомого приховування чогось, умисного здійснення окремих дій. Якщо немає введення суб'єкта угоди в оману, то немає й обману. Отже, обманом є дія, учинена з прямим умислом. Відповідно, обман являє собою навмисне введення в оману сторони, яка бере участь в угоді, з метою укладення самої угоди. Інакше кажучи, обман як підстава недійсності угоди відрізняється від помилки тим, що неправильно, помилкове уявлення створюється в результаті заздалегідь навмисної дії чи умовчування сторони, яка має намір мати з цього для себе вигоду. Однак обман, як видається, має бути таким, що в разі його відсутності угода не була б укладена зовсім або укладена на інших умовах, які істотно відрізнялися б від початкових [7, с. 131].

Можна констатувати, що обман може вчинятися в активній чи пасивній формах. Активна форма може виражатися в повідомленні іншій стороні помилкових відомостей, наданні підроблених документів тощо. Пасивна ж форма виражається, навпаки, у замовчуванні потрібних відомостей, неповідомленні про невидимі недоліки речі.

Ситуація з обманом очевидна, якщо він викликаний активними діями винної сторони. Що ж стосується обману у формі замовчування, то тут є певні тонкощі. Найбільш поширена точка зору, згідно з якою обман, виражений у замовчуванні, має місце тоді, коли закон зобов'язував винну сторону дати які-небудь роз'яснення потерпілій стороні [2, с. 12]. При обмані в пасивній формі виникає більший ризик недоведення факту обману.

У своєму рішенні Кіцманський районний суд Чернівецької області зазначає, що обман – це певні винні, навмисні дії сторони, яка намагається запевнити іншу сторону про такі властивості й наслідки правочину, які насправді настати не можуть. При обмані наслідки правочину, що вчиняється, є відомими й бажаними для однієї зі сторін. Установлення наявності умислу в недобросовісної сторони ввести в оману другу сторону, щоб спонукати її до укладення правочину, є неодмінною умовою кваліфікації недійсності правочину. Так, обман може стосуватися насамперед як елементів і обставин самого правочину, що мають істотне значення (природа правочину, права та обов'язки сторін, властивості речі, які значно знижують її цінність або унеможливають використання за цільовим призначенням (ст. 229 ЦК України)), так і обставин, що знаходяться за межами правочину, у тому числі мотиву й мети правочину. Як убачається з матеріалів справи, предметом спору є визнання недійсним договору дарування житлового будинку з підстав учинення такого правочину позивачкою із застосуванням обману з боку її невістки та внучки, оскільки, на думку позивачки, яка є неграмотною, вона підписувала документи для того, щоб прописати відповідачку в будинку, а ніяк не дарування будинку останній. Указане свідчить про наявність факту обману з боку обдаровуваної внучки позивачки, що є підставою для визнання спірного договору

дарування недійсним правочином, відповідно до ч. 1 ст. 230 ЦК України [9].

Виходячи з положень ЦК України, обман може застосовуватися лише до двосторонніх чи багатосторонніх правочинів. Щодо односторонніх правочинів, то в цьому випадку положення ст. 230 ЦК України не застосовуються. Таке формулювання в ЦК України викликає дискусію, оскільки деякі вчені вважають, що обман може мати місце й в односторонніх правочинах. Наприклад, В.І. Крат висловлює думку щодо можливості існування деяких односторонніх правочинів, які вчиняються під впливом обману. Він наводить на користь своєї гіпотези Постанову Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 березня 2008 р. № 7 [10], у якій указується, що відмова від прийняття спадщини може бути визнана судом недійсною з підстав, передбачених ст. ст. 225, 229–231, 233 ЦК України. Тобто, допускається можливість оспорування й односторонніх правочинів, оскільки за своєю сутністю відмова від прийняття спадщини є одностороннім правочином, і логічно припустити, що її оспорення може відбуватися тільки на підставі обману особи, яка відмовилася від прийняття спадщини, стосовно природи такого правочину [11, с. 190].

Інша ж Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [12] передбачає, що норми ст. 230 ЦК України не застосовуються щодо односторонніх правочинів. Отже, бачимо колізію у вищезгаданих постановках Пленуму Верховного Суду. На сьогодні питання щодо застосування поняття обману до односторонніх правочинів залишається відкритим. Те, що положення ст. 230 ЦК України не застосовуються, можна зрозуміти лише із контексту самої статті.

На нашу думку, поняття обману не може застосовуватися щодо односторонніх правочинів з огляду на те, що такий правочин учиняє лише одна особа. Відповідно, ця особа не може ввести в оману себе. Для існування ситуації введення в оману необхідно умовою є наявність хоча б двох суб'єктів: той, хто вводить в оману, і той, кого вводять в оману. Щодо особи, яка вчиняє односторонній правочин, то на її волевиявлення можуть впливати треті особи, але це не доцільно вважати обманом у його класичному розумінні. Таку ситуацію можна розглядати як певний умисний психологічний вплив, але не як обман. Таким шляхом іде й судова практика. У своєму рішенні Менський районний суд Чернівецької області зазначає, що суд, виходячи зі змісту ст. 230 ЦК України, доходить висновку, що її норми не застосовуються щодо односторонніх правочинів, на що також звернуто увагу в указаному вище пункті Постанови Пленуму Верховного Суду України. Оскільки довіреності є односторонніми правочинами, тому норми ст. 230 ЦК України не можуть бути щодо них застосовані, а тому відсутні підстави для визнання їх недійсними. Ураховуючи вищевикладене, суд не вбачає підстав для задоволення позовних вимог позивача [13].

Обман є особливим феноменом у системі підстав для визнання правочину недійсним. Це поняття є суб'єктивним і оцінним. Нині досить важко на практиці довести, що певний правочин був учинений під впливом обману. Підтвердженням цьому є такі обставини: а) особа, яку ввели в оману, повинна сама довести факт наявності обману щодо неї. З цієї позиції виходить і Верховний Суд України: «Наявність умислу в діях відповідача, істотність значення обставин, щодо яких особу введено в оману, і сам факт обману повинна довести особа, яка діяла під впливом обману. Обман щодо мотивів правочину не має істотного значення» [12]; б) недобросовісність іншої сторони; в) наявність труднощів при збиранні доказів, оскільки ми вважаємо, що обман може підтвердитися лише письмовими документами або показаннями свідків; г) причому під час подання заяви до суду щодо правочину, учиненого під впливом обману, особа обов'язково повинна вказати клопотання про визнання правочину недійсним, так як відсутність такого клопотання може призвести до небажаних наслідків. Таку позицію висловив і Луцький міськрайонний суд Волинської області, який указує на те, що чинним законодавством передбачено, що, якщо одна зі сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин визнається судом недійсним. Тому позов у частині вимог про визнання договору купівлі-продажу квартири, укладеного під впливом обману, є безпідставним, оскільки чинним законодавством передбачено, що такі правочини визнаються недійсними. Вимогу про визнання договору недійсним позивач не заявляв [14].

Виходячи з аналізу судової практики, на сьогодні дуже мало судових рішень, якими було визнано правочин, учинений під впливом обману, недійсним. Підтвердженням цьому може бути низка справ, які перебували у провадженні загальних судів.

У позові позивач зазначила, що вона уклала договір дарування внаслідок обману. Відповідач ввела її в оману, так як позивач уважала, що її онука буде її доглядати до смерті та піклуватися про неї. Договір укладався з ініціативи відповідача, яка, замість договору довічного утримання, навмисно уклала договір дарування.

Кіровоградський районний суд Кіровоградської області у своєму рішенні зазначив, що жодних достовірних доказів про те, що відповідач при укладанні договору дарування ввела в оману позивача, судом не добуто, а тому в задоволенні позову про визнання договору дарування недійсним та скасування державної реєстрації потрібно відмовити. Як установлено судом, позивач на момент укладання договору дарування була ознайомена з усіма умовами, наслідками укладання договору дарування, про що їй роз'яснював нотаріус. Укладання договору дарування проводилось з ініціативи тільки позивача, яка розуміла значення прав та обов'язків сторін за цим договором, що є предметом договору дарування. Усі ці обставини знайшли своє підтвердження в поясненнях свідків [15].

У справі, яка перебувала у провадженні Овідіопольського районного суду Одеської області, суд дійшов висновку, що договір дарування, який був особисто підписаний позивачем у присутності нотаріуса та чие волевиявлення було перевірено останнім, повністю відповідає нормам цивільного законодавства й, відповідно до зазначених документів, на підставі яких він був посвідчений, повністю відповідав внутрішній волі дарувальника-позивача щодо його добровільного бажання подарувати будинок своїй дружині-відповідачці.

У судовому засіданні представник позивача наполягав на тому, що відповідачка змусила його обманним шляхом подарувати їй свій житловий будинок під впливом омани, нібито запевнивши його, що це необхідно для приватизації землі, на якій він знаходиться, при чому, добре знаючись на земельних питаннях, працюючи в сільській раді секретарем, на відміну від позивача, який у земельних питаннях нічого не розумів і піддався на умовини та пропозиції відповідачки щодо необхідності дарування будинку. Однак, як установив суд, указані твердження представника є безпідставними та необґрунтованими, урахувавши, що представником позивача не було надано суду жодних належних і допустимих доказів своїх тверджень щодо уведення позивача в оману шляхом обману, як того вимагають приписи ст. ст. 57–60 Цивільного процесуального кодексу України [16].

З аналізу цієї судової практики видно, що для законодавця необхідним є завдання визначити, якими саме засобами доказування можна довести факт обману при укладенні правочину, які докази є належними й достатніми.

Але на сьогодні є й позитивна судова практика при встановленні факту обману. Найчастіше правочини, учинені під впливом обману, визнаються судом недійсними в силу таких обставин, як поважний вік потерпілої особи, незадовільний стан здоров'я, який заважав з'ясувати сутність учиненого правочину (цей випадок необхідно відмежовувати від правочину, учиненого дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, оскільки особа усвідомлювала, що вчиняє цей правочин, але особу обманюють щодо правової природи правочину), наявність майнової вигоди для тієї сторони, яка обманює іншу сторону, наявність факту укладення одного правочину, замість іншого, тощо.

Рішенням Калінінського районного суду міста Донецька було визнано факт обману щодо потерпілої особи. Як убачається з матеріалів справи, предметом спору є визнання недійсним договору дарування житлового будинку з підстав учинення такого правочину позивачкою з допущенням обману з боку її сина, оскільки, на думку позивачки, вона підписувала заповіт, а ніяк не дарування будинку. Указане свідчить про наявність факту обману з боку обдаровуваного сина позивачки, що є підставою для визнання спірного договору дарування недійсним правочинном, відповідно до ч. 1 ст. 230 ЦК Украї-

ни. Про несумлінний і обманний намір сина позивачки та відповідачки свідчить той факт, що вони приховували факт дарування спірного будинку на ім'я сина у 2006 р., про що казала в судовому засіданні сама відповідач, а надалі дарування цього будинку на ім'я відповідачки в 2009 р. Тільки коли після поховання свого сина позивач поставила питання про повернення їй спірного будинку, виявилася правда [17].

Красноармійський міськрайонний суд Донецької області висловив свою позицію щодо цього питання так. Як убачається з матеріалів справи, предметом спору є визнання недійсним договору дарування житлового будинку з підстав учинення такого правочину позивачкою з допущенням обману з боку відповідачки, оскільки, на думку позивачки, вона підписувала договір довічного утримання, а ніяк не дарування будинку. Указане свідчить про наявність факту обману з боку обдаровуваної відповідачки, що є підставою для визнання спірного договору дарування недійсним правочином, відповідно до ч. 1 ст. 230 ЦК України. Про несумлінний і обманний намір позивачки з боку відповідачки свідчать як пояснення свідків стосовно того, що вони не знали тривалий час про укладення цього договору, так і свідчення самої позивачки про намір укладання до-

говору довічного утримання, що також підтвердив свідок у судовому засіданні [18].

Вище згадані рішення надали можливість нам сформулювати умови, які повинен установити суд при вирішенні питання про визнання правочину, учиненого під впливом обману, недійсним.

При вирішенні питання про визнання правочину, учиненого під впливом обману, недійсним суд повинен з'ясувати таке: 1) чи існували правовідносини між учасниками; 2) чи було введено в оману одну зі сторін правочину щодо істотних обставин правочину; 3) чи наявний умисел з боку хоча б з одного з учасників ввести в оману іншого учасника правочину.

Висновки. Проаналізувавши викладене вище, можна дійти певних висновків. Обман – це дефект волі, який полягає в навмисному введенні в оману одного учасника правочину іншим учасником з метою сформулювати в нього неправильне уявлення про суттєві обставини правочину. Обман є підставою для визнання правочину недійсним. Для правочину, учиненого під впливом обману, характерним є обов'язкова наявність умислу одного учасника щодо іншого, уведення в оману саме щодо істотних обставин правочину, а також оспорюваність такого правочину. Це відрізняє правочини, учинені під впливом обману, від інших правочинів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дождев Д.В. Римское частное право / Д.В. Дождев. – М. : Норма, 2002. – 784 с.
2. Коломиец Е.О. Заблуждение и обман как условия недействительности сделок : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право» / Е.О. Коломиец. – Краснодар, 2003. – 28 с.
3. Новицкий И.Б. Недействительные сделки / И.Б. Новицкий // Вопросы советского гражданского права : сборник 1 / под ред. М.М. Агаркова. – М. ; Л. : АН СССР, 1945. – С. 31–73.
4. Иоффе О.С. Избранные труды : в 4 т. / О.С. Иоффе. – СПб., 2004. – Т. 2. – 2004. – 511 с.
5. Длугош О.І. Визнання недійсним правочину, вчиненого під впливом обману / О.І. Длугош // Форум права. – 2011. – № 3. – С. 217–221.
6. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № № 40–44. – С. 356.
7. Пермяков А.В. К вопросу об определении понятия «обман» и его месте в механизме гражданско-правового регулирования / А.В. Пермяков // Вестник Пермского университета. – 2011. – Вып. 2 (12). – С. 130–139.
8. Розгон О.В. Визнання недійсними договорів дарування, вчинених особою помилково або під впливом обману (на прикладах судової практики) / О.В. Розгон // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014. – № 4. – С. 58–64.
9. Заочне рішення Кіцманського районного суду Чернівецької області від 30.09.2013 р. (справа № 718/1850/13-ц) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/33812845>.
10. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 р. № 7 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08>.
11. Крат В.І. Недійсність правочинів, учинених під впливом обману / І.В. Крат // Часопис Київського університету. – 2012. – № 3. – С. 189–192.
12. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0009700-09>.
13. Рішення Менського районного суду Чернігівської області від 28.02.2012 р. (справа № 2-801/11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21916407>.
14. Рішення Луцького міськрайонного суду Волинської області від 21.10.2010 р. (справа № 2-5418/10) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/12131856>.
15. Рішення Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 31.10.2011 р. (справа № 2-274/11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/19137008>.
16. Рішення Овідіопольського районного суду Одеської області від 08.06.2011 р. (справа № 2-1182/11) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/16348872>.
17. Рішення Калінінського районного суду міста Донецька від 20.02.2013 р. (справа № 0522/8908/2012) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29596193>.
18. Рішення Красноармійського міськрайонного суду Донецької області від 04.03.2013 р. (справа № 2/235/27/2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29914964>.